

Олеся: між коханням та честю

Влада молодого Хмельниченка слабка та непевна. Козацькі полковники підбурюють гетьмана зректися булави. Олеся отримує звістку, що в бою з татарами загинув її чоловік Михайло, і тепер дівчина вільна від шлюбу з нелюбом. Вона мріє повернутися до коханого Леся, та її звинувачують у крадіжці й ув'язнюють. Звідки чекати допомоги? Тим часом Юрій Хмельницький майже готовий скласти гетьманську булаву та віддати владу Виговському. Над Україною скупчуються темні хмари: Московія та Річ Посполита неситим оком задивляються на українські території. І поки держава чекає на тверду руку сильного керманіча, Олеся сподівається на порятунок коханого. У цьому вирі подій, захищаючи своє від чужих, найголовніше — не втратити те, що є...

ЯРОСЛАВА ДЕГТЯРЕНКО

ОЛЕСЯ
МІЖ КОХАННЯМ
ТА ЧЕСТЮ

ОЛЕСЯ
МІЖ КОХАННЯМ
ТА ЧЕСТЮ

ЯРОСЛАВА ДЕГТЯРЕНКО

ОЛЕСЯ
МІЖ КОХАННЯМ
ТА ЧЕСТЮ

РОМАН

ХАРКІВ **КЛУБ**
2020 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2020

ISBN 978-617-12-8235-3 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Обережно! Ненормативна лексика!

Дизайнер обкладинки *Аліна Белякова*

Дегтяренко Я.

Д26 Олеся: між коханням та честю : роман / Ярослава Дегтяренко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. — 464 с.

ISBN 978-617-12-8127-1

Влада молодого Хмельниченка слабка та непевна. Козацькі полковники підбурюють гетьмана зректися булави. Олеся отримує звістку, що в бою з татарами загинув її чоловік Михайло, і тепер дівчина вільна від шлюбу з нелюбом. Вона мріє повернутися до коханого Леся, та її звинувачують у крадіжці й ув'язнюють. Звідки чекати допомоги? Тим часом Юрій Хмельницький майже готовий скласти гетьманську булаву та віддати владу Виговському. Над Україною скупчуються темні хмари: Московія та Річ Посполита неситим оком задивляються на українські території. І поки держава чекає на тверду руку сильного керманіча, Олеся сподівається на порятунок коханого. У цьому вирі подій, захищаючи своє від чужих, найголовніше — не втратити те, що є...

УДК 821.161.2

© Дегтяренко А. В., 2020

© Depositphotos.com / absurdov, обкладинка, 2020

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2020

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2020

Розділ I. Воєвода-блюзнір

Що знаєш ти? Адже ти сам — ніщо!
Ти вітер, дим, і весь твій крам — ніщо!
З обох боків у тебе небуття,
Ти весь в ньому, ти й тут і там — ніщо!

Омар Хаям

Несамовита та жорстока спека накинута на Україну влітку 1660 року. Випалила соковитий оксамит трави, змусила змарніти смарагдову листву, зжерла хліба на нивах, висмоктала половину води з річок та струмочків і невблаганно сотала сили з усього живого. Одурманені люди й тварини мляво вешталися під пекучим сонцем, чекаючи осені з її лагідною прохолодою. Такої посухи не пам'ятали давно, і українці турбувалися за майбутній урожай: схоже, нічого буде збирати з поля.

Спекотного липневого дня Юрій Хмельницький, юний гетьман Війська Запорозького обіруч Дніпра, квапливо їхав на раду в урочище Кодачок під містечком Васильків за наказом київського воєводи Бориса Шереметева. І як обпалена навколо природа, так само обпалена була у хлопця душа.

Із сумом згадував Юрій ті щасливі дні, коли був живий батько, а сам він не мав турбот і тягара відповідальності. Минулої осені його життя безповоротно змінилося. Однак торік Юрко почувався впевненіше: поверне батьківську булаву — і його шануватимуть як гетьмана. О, свята простота! Юрій самому собі боявся зізнатися, що гетьман з нього нікудишній! Після принизливої ради в Переяславі¹ та ще більш принизливої угоди він відправив до царя Олексія посольство, вимагаючи її скасування та узгодження пунктів, складених козаками у Жердевій Долині². Але отримав гордовиту та зневажливу відмову. Навіть намагання Юрка заступитися за своїх зятів цар безжально відкинув — Іван Нечай поїхав у далекий невідомий Сибір, а Данило Виговський повернувся в труні. Особливо боляче Юркові було за Данила: коли його послали в Москві благали про помилування і цар начебто пообіцяв зглянутися, Данило вже був мертвий після звірячих тортур. Навряд чи Олексій не знав про це! Але вінценосний позер не відмовив собі в задоволенні погратися у побожного людинолюбця.

У своїй кривавій величі Олексій не розумів, що такою брехливістю породжує в серцях українців не преклоніння, а ненависть і бажання помсти.

Саме тому Юрій не поїхав до Олексія на авдієнцію та не видав йому Олену Виговську — бідолаха досі жила бранкою в Суботові. Сам Іван Виговський осів у Польщі: мав ефемерний титул київського воєводи та реальний — польського сенатора. До того ж король призначив його старостою Барським. Але Юрко розумів, що навіть на королівській службі Виговський небезпечний і для нього, і для царя, і навіть для короля — занадто він розумний, верткий та вправний. Одне слово, гідний наступник Богдана Хмельницького, здатний будь-якого дня повернути собі булаву.

Юрій зітхнув. Зупинив коня, дістав флягу та напився теплої від спеки води. Озирнувся — з ним їхали найближчі родичі: двоюрідні брати Павло Яненко-Хмельницький, Федір та Прокіп Бережецькі. За ними — Петро Дорошенко, який обіймав уряд чигиринського полковника. Не було лише дядька з боку матері Якіма Сомка, який торік так вправно плекав у ньому честолюбство, а тепер покірливо поступився місцем іншим. Сомко зажив своїм умом — вельми зблизився з ніжинським протопопом Філімоновичем, з яким в березні побував у Москві та навіть був допущений пред світлі баньки самого царя! Утім, за дядьком Юрій особливо не шкодував, бо досвідчених помічників у нього вистачало.

Наприклад, той же Яненко. Після бурхливих подій осені 1659 року Павло ні у що не втручався, не прагнув посісти якийсь тепленький уряд, а спокійно жив у Чигирині, бавив маленького сина та радів своїм уже дорослим дітям. Утім, завжди, коли Юрій просив, брат давав йому поради та підтримував як міг. І його присутність додавала впевненості. Юрко підсвідомо відчував: брат ніколи не заподіє зла та не зрадить. Тому хлопець з вдячністю поглянув на Павла.

Але цієї миті вигляд у Яненка був жалюгідний і злий. Йому було нестерпно жарко, піт з-під дорогої шапки заливав обличчя, і хотілося лягти десь у затінку або залізти в якийсь струмочок, а не пертися на цю кляту раду за наказом ненависного москаля. Павло, відчувши погляд, скинув карі очі й роздратовано поглянув на Юрка: мовляв, що?

Юрко відвернувся та знову поринув у задуму. В січні до нього приїжджав шляхтич Сілецький, посланець від Беневського, і вмовляв

дотриматися укладеної Виговським Гадяцької угоди. Але тоді Юрко не знав, що йому робити. Як і його радники. Після зради поляків і підлості москвинів довіри до обох не було жодної. Тому вирішено було почекати та подивитися, як справи далі підуть, і Сілецького відправили ні з чим.

Але ця відмова означала початок війни з Річчю Посполитою. Тим паче у квітні, в Оливі, Польща та Швеція після п'яти з половиною років війни нарешті уклали мир³. І вже у червні поляки розпочали війну в Литві та вщент розбили війська московських воєвод Хованського та Щерби, відкинувши їх аж до Смоленська. Через це Шереметєв скликав раду, бо Московія поквапилася оголосити Речі Посполитій війну, збираючись воювати з нею руками українців.

Юрась не повною мірою усвідомлював це, зате це усвідомлювали його полковники та невимовно злилися: чому вони мусять ризикувати життям заради гонору Олексія, коли він так принизив їх у Переяславі? Навіщо взагалі тепер потрібна ота Московія як союзник чи сюзерен, коли вони отримують від неї лише брехню, обман, приниження та розорення? До того ж кримський хан Мехмед IV Ґерай, який ще торік був союзником Виговського, нині перетворився на ворога — його військо стояло у Буджаку⁴ й звідти нападало на землі Придніпров'я. Слава Богу, що татарські загони вправно б'є Сірко з січовиками, звільняючи бранців! То чому ж українці мусять іти воювати за царя, коли Батьківщині загрожують татари?

У Кодачок Юрій прибув надвечір. Шереметєв уже був там. Звичайно, від Києва до урочища було двадцять миль, а від Чигирини — сто тридцять! Та й взагалі, де це чувано — володар України мусить їхати до царського холопа, як смиренно іменували себе московські бояри!

Шереметєв Юрка не зустрів. Навіть не побажав побачитися ввечері, як велить ввічливість. Зате його відвідав Костянтин Щербан, колишній господар Волощини. Щербан прибув в Україну з конкретною метою — з допомогою українського гетьмана та московського царя повернути собі трон. Тому поводився з Юрієм як рівний з рівним, що трохи скрасило досаду останнього.

А Яненка відвідав Лесь, який приїхав із ніжинським полковником Василем Золотаренком.

— Синку! Добре, що прийшов! — щиро зрадів Павло. — Ну, розповідай, як ти? Живий-здоровий? А то як був у нас в квітні, так досі від тебе звісток немає! Ганнуса ж сумує!

Лесь злегка посміхнувся, бо відтоді як Демко з Ганнусею одружилися, він став завжди бажаним гостем у домі Яненка. Взагалі-то Павлові не дуже подобався шлюб пасерба — він волів би мати більш родовиту невістку. Проте, зичачи Демкові щастя, суперечити не став, а прийняв Ганнуса з усією теплотою, яка тільки можлива з боку свекра до невістки.

Сам Лесько дуже змінився: колись з першого погляду було зрозуміло, що перед тобою гожий, але пустоголовий жевжик; а нині хлопець перетворився в солідного молодого чоловіка, на вигляд сумирного. Але ця сумирність була оманливою — у кожному русі, жесті, погляді двадцятип'ятирічного Лєся проглядали сила та гордовитість, які межували з жорсткістю загартованого в запеклих боях воїна. А ще в його світло-карих очах світилася гірка журба. Однак ці переміни не владні були змінити головного: як і раніше, Лесь володів особливою чарівливістю, яка нездоланно вабила до нього жінок.

— Як там моя Ганнуса? — поцікавився хлопець.

— Прекрасно! Живе з Демком душа в душу! Завдяки їй мій шибайголова зробився статечним і відповідальним, що й душа співає! — хвалився Павло. — Прикро тільки, що вони свою хату придбали й збираються жити окремо. Марічка дуже через це переживає, бо їй хочеться, щоб вони жили в нас.

— То Демкові вдалося повернути своє майно? — запитав Лесь, пригадавши, як зять ділився з ним планами щодо полтавського млина.

— Угу. Цей пройдисвіт не тільки млин собі повернув, а ще й стягнув з Кирика Пушкаря збитки за спалену садибу! А сам ти як? Щось невеселий!

— Та з чого мені радіти? Живу тихо та скромно. Самотньо.

Щоправда, тепер я хорунжий⁵ Ніжинського полку, — без усілякої радості похвалився Лесь.

На це Яненко здивовано скинув брови, бо добре пам'ятав, як сильно хлопець гнівався на Золотаренка за те, що той ледь не стратив Демка. Та й був настільки незадоволений замиренням з Московією, що навіть хотів піти в посполиті.

З тогорічної зради Тимоша Цицюри Васюта виграв найбільше, бо провина за зраду повністю лягла на Цицюру. Даремно Тиміш виправдовувався перед земляками та просив ласки в царя — жодне його прохання про надання привілеїв на володіння маєтностями, які належали опальному Нечаєві, не було задоволено. А от Васюті з першої ж чолобитної подарували Гомель із прилеглими землями! Звичайно, це не дуже подобалося старшині — як це так цар роздає маєтності, минаючи законного гетьмана!

— Не дивуйся, пане, — мовив Лесь. — А що мені було робити? Я вже двічі пошкодував, що торік гордовито фиркнув та пішов від Гуляницького. Я нічого не вмю, окрім як воювати, тож треба було кудись себе подіти та якось жити далі. Васюта особисто запропонував мені цей уряд, але я відмовився. Тоді прийшли всі зацні старшини, мого покійного дядька приятелі, умовляти — мовляв, хто як не племінник Кулябки гідний цього уряду? Так, я молодий, але впораюся. Та й платять п'ятдесят польських злотих, що теж не зайве за такого непевного життя, як нині. Поміркувавши, я погодився.

— І правильно, синку, зробив! — з розумінням мовив Павло. — Що поробиш, коли цей *скурвий син* Васюта на уряді полковника сидить! Не дозволяти ж йому нас, порядних козаків-лицарів, ногами топтати! Та й не вічно він буде полковником, а тобі треба думати про майбутнє — почнеш з хорунжого, а потім ще якийсь уряд отримаєш. А як оженишся, то... — й осікся, помітивши, як болісно сіпнулося обличчя Леся.

— А як інші твої діти? — запитав хлопець, сподіваючись почути дещо особливе для себе.

— Та чудово! Живі, здорові, — ухильно мовив Яненко, здогадуючись, на кого натякає Лесь, та прагнучи уникнути неприємної розмови. Хлопець уже рота розкрив, збираючись питати, але, на Павлове щастя, до них підійшов Прокіп Бережецький. Привітався, уважно поглянув на Леся та мовив:

— А я тебе пам'ятаю! Ми торік на елекції⁶ Юрася познайомилися! Ти — приятель Іванка.

— Угу, — притакнув Павло. — А ще шурина мого Демка!

— Прикро, що сам Демко не приїхав, — зітхнув Лесь.

— Він сам не схотів їхати. І взагалі воліє бути простим козаком, коли...

— А зять твій теж приїхав? — перервав Павла Лесь. Та уточнив: — Висоцький.

— Тут він! З Одинцем приїхав, — несподівано втрутився Прокіп. Та з досадою додав: — Ти, Павле, вибач, але цей твій зять — рідкісне одоробло! Я за все своє життя не бачив таких неприємних осіб! Воно й не дивно, що його Марічка зненавиділа. Ти, Лесю, мабуть, знаєш цю історію... Ти чого? — здивувався він, бо брат тицьнув його в бік.

— Нічого моїх зятів гудити. Таких уже мені Бог дав, й інших взяти ніде! — сварливо мовив Павло, насторожено стежачи за Лесем.

Але хлопець й оком не зморгнув. Натомість ще трохи потеревенив про різні дрібнички, після чого квапливо розпрощався та пішов.

— Чого це він? — запитав украй зацікавлений Прокіп. — Його аж пересмикнуло від згадки про Висоцького.

— Прокопе, ти якщо до пуття нічого не знаєш, то краще *пащу свою не розтуляй!* — роздратовано відказав Павло.

— А що я не так сказав? — щиро здивувався Прокіп.

— Розумієш, коли Олеся та Левусь утекли з Полтави від покійного Пушкаря, то найнялися челядниками до Висоцького. І за Олесю Лесько упадав. Але так сталося, що Висоцький чи то відбив її у нього, чи то тільки Бог знає, що там у цих трьох сталося. І тепер бідолашний хлопець страждає, бо досі її кохає. Але що поробиш? Не можу ж я нехтувати Висоцьким, хоч через нього торік міцно з Марічкою посварився. На щастя, ми помирилися, але вона нічого чути не хоче про Олесю, поки та свого чоловіка не покине. Загалом: бридка ця історія. Тож у майбутньому прошу тебе при Лесеві про це більше не згадувати. Тепер він шуряк мого Демка, не хочу завдавати йому болю.

Прокіп уважно вислухав і пообіцяв мовчати. Але думки обсіли його голову. Олеся вже майже рік не відвідувала матір, а Прокопові страх як хотілося її побачити — він як і раніше кохав її, мріяв про неї та сподівався хоч на коротку зустріч. Хлопець розпитував Марію, але та сухо повідомила, що не бажає згадувати доньку. Прокіп попитав Олену, але й ця не схотіла нічого пояснювати. Тоді він за гроші виудив істину в Оленчиної челядниці та зненавидів бідолашного Михайла. Поїхати до Олесі в гості Прокіп не міг, бо вони аж занадто далекі родичі, і такий візит був би недоречним. Єдине, що лишалося закоханому Прокопові, це чекати, доки Олеся звільниться. Наприклад,

овдовіє. А тепер виявилось, що в нього є суперник! Та ще й такий, який колись був Олесі любий. «Бог його знає, що в неї на серці! Колись вона була зі мною вельми ласкавою, — думав Прокіп, згадуючи минуле літо і те, як пустотливо Олеся підпускала йому бісики очима, як дражнила та звабливо усміхалася. — Може, я посів у її серці значне місце. Що ж! Життя покаже!»

На світанку 7 липня² все козацтво явилось на раду. Але це була сама лише назва — рада, бо на ній верховодив Шереметєв. Ішлося навіть не про те, чи починати воювати з Польщею, чи ні, а про те, де вести цю війну — на землях Польщі чи України. Шереметєв знав, що поляки теж готуються до війни. І знав, що ведуть перемовини з кримським ханом про допомогу. Тож поки вороги не дійшли згоди, треба негайно йти війною на Польщу, прямісінько на Львів, а потім на Краків, а не чекати ворога в Україні — навіщо розоряти землю, з якої цар отримує прибутки?

Василь Шереметєв мав тридцять вісім років. Був ставний, дужий, плечистий, хоч і з черевцем. Риси обличчя мав грубі, але привабливі та гармонійні, уста — пухкі та червоні, шкіру — світлу, чисту, з ніжним, мов у дівчини, рум'янцем. І особливо приємно вражав контраст відтінків льняного волосся й бороди та круглих карих очей. Але ця врода була лише красивою оболонкою, яка приховувала гниле нутро — Василь був пихатий, жорстокий, бундючний, зверхньо та зневажливо дивився на собі подібних створінь Божих. Що ж, негідники зазвичай привабливі, і це надійно присипляє пильність їхніх жертв.

Біля воєводи терся Цицюра та насторожено зиркав на козаків, відчуваючи їхні сповнені ненависті погляди. І Тимоша охоплював страх. Утім, страх за своє життя не полишав його з торішньої Переяславської ради, і він часто благав у царя прислати солдатів в Переяслав начебто для оборони, а насправді для своєї безпеки, і горнувся до Шереметєва — єдиного, хто міг захистити його в Україні. Натомість Цицюра доносив воєводі всі новини та наклепував на старшину. Щоправда, вигороджував Юрія як вірного царського підданого.

Сам Юрій мовчки слухав Шереметєва, не втручаючись і не заперечуючи проти його розпоряджень. І стояв з відчуженим виглядом, не помічаючи осудливих поглядів козаків, незадоволених його мовчанням.

Бачачи таку справу, Цицюра сміливо заговорив:

— У тебе, Василю Борисовичу, є двадцять сім тисяч війська та вісімнадцять козацьких полків. Як же можна, маючи таку силу і такого полководця, як ти, стояти на місці, чекаючи, поки ворог нападе першим! Та і який ворог? Хіба оті завжди напівп'яні ляшки тобі суперники? Стрільці в тебе відмінні, кіннота міцна, а коні у них один в один, мов галушечки лисніють! Та й запасів пороху та куль у тебе вдосталь. А твої солдати нікому не у важкість і не кривдять посполитих. Не те що поляки, які постійно простий люд грабують з голоду. А що? Жовніри їхні бунтують, бо не отримують платні — королівська казна порожня. Шляхта вічно зубожіла, бо лишився у неї тільки її польський закуток! Та й той утратять, якщо ти, Василю Борисовичу, на них війною підеш! Ми, козаки, відібрали в них Україну. Шведи — Пруссію. І взагалі: поляки страшні тому, хто їх боїться. Та й ніде королю такої сили взяти, щоб твоїй милості протистояти. Ми не тільки Польщу захопимо, а й самого короля з королевою полонимо та на арканах у Москву поведемо! Тільки смиренно прошу твоєї, Василю Борисовичу, милості: щоб нас, козаків, при поділі здобичі не скривдили. Особисто я від своєї частини золота та срібла відмовляюся, аби ти, Василю Борисовичу, дозволив мені взяти з королівського палацу все те, що мені сподобається!

Козаки слухали та обурювалися таким відвертим підлабузництвом і недолугими лестощами, бо серед них було чимало тих, хто пережив десять років війни з Польщею та чудово знав, що поляки вміють воювати. Але пика Шереметева вкрилася ніжним рум'янцем задоволення, бо лестощі припали до душі.

— Я вважаю, що варто залишитися в Україні, бо тут є багато фортець та укріплених міст, які треба посилити залогоми та чекати в них на ворога, — несподівано пролунав упевнений голос.

Усі присутні поглянули на князя Григорія Козловського. Але князь не знітився від сотень звернених на нього очей і не злякався вбивчого погляду Шереметева. Козловського прислали воєводою в Умань. І він, поживши в Україні, добре придивився до українських звичаїв, а головне — відчув козацький бунтівний дух.

— Так, я вважаю, що не варто іти в Польщу, — спокійно повторив Козловський. — Наше військо не таке добре, як щойно розповів пан полковник. Головна його слабкість — козацька непевність. Козацтво

крутиться на всі боки: і турчину кланяється, і татарин на козаків ремствує. Ракоці через них пішов у Польщу по вовну та стриженням повернувся⁸. І шведам козацька дружба небагато користі принесла! А його пресвітла величність Олексій Михайлович мав змогу переконатися, що слово козацьке гнучке, мов лоза. Тож не варто йти в Польщу, а краще лишитися в Україні й тут чекати на ворога. Та й до пуття не знаємо, яке військо в поляків. І чи таке воно вже непридатне до бою, як розповідає пан Цицюра? А якщо вийде навпаки, то буде нам велика біда, адже поляки жорстокі.

Повисло таке мовчання, що було чутно, як фиркають коні, щипаючи попалену сонцем траву. І ось тут Козловський струхнув! Тим паче, що до нього стрімко, мов шуліка до зайця, підлетів Шереметєв.

— Отакі нерозумні речі паплюжать честь його пресвітлої величності Олексія Михайловича! — прошипів воєвода. — Хіба ти не знаєш, що його величність не любить вести війну на своїй землі?! Думай собі, що хочеш, але мовчи зі своїми думками! Ми рушимо на Львів та Краків і завоюємо Польщу! — а потім різко кинувся до ікони Спасителя, яку тримав піп, та крикнув просто в обличчя Господу: «Присягаюся, що не матиму тебе за Бога-Спасителя, якщо ти королівства ляшків і самого короля в руки мені не віддаси, щоб я їх нашому великому цареві передав!»

Козловський остаточно злякався, утім, як і козаки, бо це було нечуване блюзнірство. Жоден з цих загартованих у боях лицарів не забував, що життя крихке, мов квітка лілії, і його тримає у своїй десниці Господь. І ніхто з козаків не насмів би ось так зневажливо звернутися до самого Творця. Отетерілі козаки мовчали, і лише Юрась стояв зі спокійним обличчям, немов його жодним чином не стосувалася ця рада та не обурювало таке богохульство.

— Та я й не думав ганити його пресвітлу величність, — боязко мовив Козловський. — Я не сперечатимуся з тобою, Василю Борисовичу, а слухатимуся тебе. Де скажеш, там і стоятиму зі своїм полком та боронитиму те місце, або мертвим впаду.

— Так! Я, захопивши Польщу, піду війною на Туреччину й принесу волю молдаванам, волохам і всім тим народам, хто віри православної та мучиться в магометанському ярмі! — гонорово вигукнув Шереметєв, наче впиваючись своїм відчуттям величі над присутніми. — І всі звільнені народи платитимуть данину моему

пресвітлому цареві Олексієві Михайловичу! Зі мною, окрім мого війська, підуть Переяславський, Київський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Полтавський та Лубенський полки. З Хмельниченком — усі інші, окрім Черкаського та Канівського. Ці полки вирушать на південь, щоб боронити Україну від татарських набігів. Наказним гетьманом над козацькими полками, що підуть зі мною, я призначаю пана Цицюру. Принесіть булаву!

Коли принесли булаву наказного гетьмана, Шереметев урочисто вручив її Цицюрі, улесливо мовивши:

— Тримай її у славу пресвітлого царя та великого князя, Великої, Малої та Білої Русі самодержця Олексія Михайловича. Немає в Україні лицаря, хоробрішого за тебе! Немає в Україні жодної руки, гідної тримати цю булаву, тож, сподіваюся, вона й залишиться при тобі.

Тиміш радів, а інші козаки ледь стримували гнів: такий відвертий натяк на фавор Цицюри був наче плювок в обличчя! Але найбільше козацтво обурювала байдужість Юрася. Ось тобі й син великого гетьмана Хмельницького!

Після ради Юрій подався до Корсуня. Звідти він збирався відправити посольство до царя, щоб відзвітувати про раду і попросити прислати в Україну іншого воєводу на час відсутності Шереметева. А разом відправити схопленого січовиками в степах Богушенка, який служив Виговському та їздив за його дорученням у Крим. Бо у знайдених при ньому листах ішлося не тільки про союз між Польщею та Кримом, а й про можливість їхнього спільного походу на Московію.

— А чого ти чекав? — роздратовано запитав Яненко, дізнавшись про ці листи. — Цар знищив рідного брата Виговського, а ти тримаєш у полоні його дружину. Він мститиметься *кацапам*, як може! А мститися він уміє, бо геть не дурень, а старий лис, який начебто й спить, але курей бачить! І ці листи — лише початок. Юрку, краще не гріши проти Бога, а поверни Іванові дружину. Цим ти уникнеш багатьох лих, — сміливо радив Павло, бо при цій розмові були присутні лише Бережецькі.

— Не віддам її поки що, — похмуро мовив Юрась. — А Богушенка відправляю, щоб довести цареві свою відданість. Може, він зглянеться та відпустить Нечая.

— Не бери гріха на душу — не губи цієї невинної душі! — палко вигукнув Павло. — Богушенка або стратять, або поїде до Сибіру. І цар не відпустить Нечая — даремно ти сподіваєшся! І ніколи не визнає тебе за гідного гетьмана. Не ображайся, але ти сам оганьбив себе в його очах. Чому ти мовчав на раді? Чому дозволив Шереметеву верховодити? Врешті-решт ти вже не перший день гетьмануєш!

Юрко нахмурився, але промовчав, розуміючи, що брат його справедливо критикує.

— Не дорікай йому, Павле, бо... — почав заступатися Прокіп, але замовк, задивившись на гарненьку дочку хазяїна, у якого зупинився Юрась. Дівчина принесла їм холодненького квасу, і Прокіп аж через стіл перекинувся, проводжаючи очима її апетитну постать.

— Стіл перекинеш! — підштрикнув Яненко. — Ти б краще одружився, щоб дівок очима не їсти!

— Ось як твоя Олеська овдовіє, то з нею й одружуся! — заявив Прокіп, зухвало дивлячись на брата.

Павло аж рота роззявив, не знаючи, що й сказати на таке зухвальство, а Федір паскудненько захихотів.

— Потім це обговорите! — роздратовано обірвав їх Юрась. — Я відправлю Богушенку у Москву та спробую ще раз виторгувати свого зятя — моя сердешна Степанида⁹ всі очі за ним виплакала. Чи чувано таке: при живому чоловікові вона вдова, а мої племінники — сироти при живому батькові! Усе зроблю, аби Нечая визволити!

— Нічого ти не доб'єшся! Ти вже вкотре цьому *кацапові* пишеш, а він у свою *засмальцьовану бороду не дме*, — скрушно зітхнув Павло, розливаючи квас по кухликах. — Краще випий холодненького. *Гребай вже пес* цю спеку!

Цієї миті у двері постукали, й увійшов Іван Яненко, який служив при Юрасеві джурою. За ним ішов молоденький хлопець, який назвався челядником Іоанкія Галятовського, ректора Києво-Могилянського колегіуму.

— Пан Галятовський прислав мене, щоб розповісти твоїй гетьманській милості вкрай неприємні новини, — почав хлопець. — Після того, як твоя мосць поїхав від Василькова, воєвода повернувся до Києва та з нагоди майбутнього походу влаштував бенкет. На нього було запрошено все значне духівництво київських церков і монастирів. Воєвода ж дуже побожний!

— Ага. Ми вже мали можливість оцінити його побожність, — уїдлимо сказав Федір. — Ну, і навіщо він усіх попів зібрав?

— Та річ у тім, що справді бенкетувати запросив, а не якісь справи вирішувати! Просив молитися за його перемогу, наказав стріляти на честь панотців із гармат та рушниць і багато пив. А спека нині така, що воєводу розморило. І він почав говорити осоружні та блюзнірські речі: «Чуєте, панотці чесні? Цим військом, моїм великим государем даним, усю Польщу на попіл перетворю. А короля в срібних кайданах Москвою проведу та під ноги його царській величності кину! Колись його брат Москву пустошив¹⁰, а тепер я його брата на нінащо звезду!» На це мій пан мовив: «Про те твоїй милості треба Господа Бога просити та палко йому молитися, а не тільки на ратну силу уповати». А воєвода відповів: «Маючи таку силу, як у мене, можна й без Божої допомоги з неприятелем упоратися!»

— Ну то й що! — сказав Павло. — Хіба я у Василькові сам не бачив, який цей *кацан* богохульник? Невже панотець тільки заради цього тебе прислав?

— Мій пан та всі панотці дуже злякалися цих слів, — пояснив хлопець. — Та чи чувано таке: ось так відкинути Бога, коли ми, люди, ніщо — з порошу постали та в порох обертаємося! Не інакше як сам диявол заволодів душею воєводи, тож не буде йому добра, а разом і всім тим, хто поруч з ним. Тому панотець Галятовський, маючи до тебе, пане гетьмане, у серці батьківську любов як до рідного сина, слізно просить твою милість палко молитися Богові за своє життя та за життя всього козацтва, бо якщо ви згинете, то нікому буде бідолашну Україну від безбожної *кацанні* захистити! І все духівництво київське буде за вас молебні правити, а лаврські монахи вдень і вночі молитимуться за тебе та козацтво, щоб ви з цього клятого походу живими повернулися.

Юрась похмуро вислухав, подякував і відпустив хлопця. Юний гетьман знав, що більшість українського духівництва дуже незадоволена союзом з Москвою, бо цар прагне підкорити Київську митрополію своєму патріарху, а не константинопольському. Особливо ремствував митрополит Діонісій Балабан, спонукаючи своїх підлеглих підбурювати паству проти москвинів, через що був змушений виїхати з Києва та оселитися в Чигирині, інакше Шереметев його б живцем з'їв. Тоді Трубецької самовільно призначив місцеблюстителем

Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича. Це була така сама нечувана за своєю кривою рід, як і Авіньйонський полон Пап¹¹! Бо призначення місцєблюститєля світською особою — грубе порушення церковних канонів. Але як захистити українських священників, Юрій не знав.

Прокіп, Федір та Павло теж сиділи хмурі — навряд чи така солідна особа, як Галятовський, займалася б поширенням чуток чи наклепами. Галятовського вся Україна знала як неперевершеного проповідника, побожну людину й талановитого автора численних богословських праць. Чесного панотця справді не на жарт налякала така поведінка Шереметева, якщо він вирішив розповісти про це гетьманові.

— Знаєш, Юрасю, недаремно тебе ректор застерігає, недобре справа йде — лихо від цього походу буде, — сухо мовив Федір. — Не хотів тобі цього говорити, але мушу сказати. *Шеремет*¹² дійсно чи то збожеволів, чи то біснுவатий. Чи настільки зарвався, що всіх у ніщо ставить. Казали мені, що після ради під Васильковим він привселюдно про тебе сказав: «Хіба це гетьман? Це гетьманішка, якому личить гусей пасти, а не козаків-лицарів у бій вести!»

Юрась побілів від приниження, схопився й нервово заходив кімнатою.

— Он воно як! А ти перед царем вислужуєшся й у цей клятий похід квапишся, коли така спека! — вигукнув Павло та сьорбнув квасу. Досадливо скривився, бо квас уже нагрівся. — От якого біса я повинен пертисся до тієї клятої Польщі, коли мені вдома є чим зайнятися?!

— А навіщо квапитися? — несподівано запитав Прокіп. — Воевода ж похвалявся, що його військо непереможне, то не заважатимемо йому здобувати марсів вінок на своє пихате чоло. Тим паче нам в Україні є з ким воювати — татари, мов голодні собаки, блукають уздовж наших кордонів.

— Ти на що це натякаєш? — запитав Павло. А Юрась зупинився та здивовано подивився на брата.

— На те, що не варто квапитися в похід у таку спеку, — багатозначно скинувши брови, сказав Прокіп, а потім підманив до себе братів і тихенько зашепотів, пояснюючи їм, що саме має на увазі.

¹ Переяславська рада в жовтні 1659 р., де воеводою Трубецьким юному Хмельниченку фактично силою було нав'язано угоду, умови якої знищили незалежність Війська Запорозького (самоназва України у XVII ст.). — Тут і далі прим. авт.

- [2](#) Наприкінці вересня 1659 р. на раді у Жердевій Долині козацтво Правобережної України сформулювало пункти, які чітко окреслювали політичні та економічні права України як окремої держави та визначали умови її замирення з Московією на правах рівноправного союзника.
- [3](#) Йдеться про закінчення Північної війни між Річчю Посполитою та Шведською імперією, яка тривала з 1655 по 1660 рік.
- [4](#) Історична область на півдні Бессарабії, південна частина межиріччя Дунаю та Дністра, на сході омивається Чорним морем.
- [5](#) Полковий хорунжий — у 2-й половині XVII — XVIII ст. представник полкової козацької старшини, відповідальний за збереження полкового прапора, або корогви.
- [6](#) Вибори (*заст.*).
- [7](#) Тут і далі дати вказано за старим стилем.
- [8](#) Ідеться про спільний похід Трансільванії, України та Швеції на Польщу в 1657 р. з метою її поділу, який закінчився невдало, особливо для Трансільванії.
- [9](#) Під час взяття москвинами Старого Бихова (сучасна Білорусь) у грудні 1659 р. Степанида Хмельницька потрапила разом зі своїм чоловіком у полон, але згодом її відпустили до брата через вагітність.
- [10](#) Мається на увазі Владислав IV Ваза — польський король (1632—1648 рр.), старший брат короля Яна II Казимира, та його участь у подіях Смутного часу в Московії. У 1610 р. після вдалого походу Владислава, ще королевича, бояри оголосили московським царем.
- [11](#) Ідеться про перенесення папської резиденції з Рима до французького міста Авіньйон, яке здійснили король Франції Філіпп IV Вродливий і його ставленик Папа Климент V. Внаслідок цього Папи перебували у політичній залежності від французьких королів до 1377 р.
- [12](#) Таке скорочення прізвища воєводи є в історичних джерелах.

Розділ II. Перед походом

У родині всі повинні стояти одне за одного,
інакше біда постукає у двері.

Томас Манн

Ганнуся, витерши з мисника пил, обережно розставила на ньому тарілки з яскраво-зеленими поливами та відступила на крок помилуватися — вони їй страх як подобалися. Їх подарувала Фрузя на входини. І хоч їхня з Демком хатка зовсім крихітна — кімнатка, більшу частину якої займає піч, маленькі сіни та комора, та не така багата, як господа свекрухи чи тітки Олени, зате своя. Намилувавшись, Ганнуся всілася на лавку, що тягнулася вздовж стіни з вікнами, та любовно оглянула кімнатку, яку щойно ретельно прибрала. З теплотою усміхнулася, згадавши, як свекруха та Олена ремствували, коли Демко рішуче заявив про намір жити окремо — чомусь обидві хотіли оселити молодят саме в себе та навіть посперечалися через це.

Ганнуся солодко зітхнула — завтра коханий повернеться з Полтави. Тепло згадала їхню спільну травневу поїздку туди — поява Демка наробила галасу. Бо після смерті полковника Пушкаря нарешті здійснилася мрія Кліма Соломки — він забрав млинок собі. Але ледь не зомлів, коли раптом явився Демко й показав гетьманський універсал на володіння млином у рівних частках з Левком. А ще — на ділянку лісу, на яку вже встиг накласти лапу Хрестовоздвиженський монастир. Звичайно, нікому не хотілося повертати загарбане майно, проте на бік Демка став полтавський полковник Федір Жученко. Але найбільше дісталось Кирикові Пушкаренку — зі свого схудлого після смерті батька капшука він мусив сплатити Демкові солідну головщину за спалену садибу.

Проте перед Демком постала нова турбота: як наглядати за млином? Він вирішив оселити в Полтаві Омелька. Той, згнітивши серце, погодився: з одного боку, Омелькові не хотілося залишати синів покійного хазяїна без нагляду, а з другого — Демко вже давно виріс, а Левусем добре опікується Яненко. Та й скалічена нога останнім часом дошкуляла дедалі частіше, тож Омелько мусив визнати: час

відпочити. І нині Демко з Омельком поїхали до Полтави придбати Омелькові житло та остаточно прийняти від Соломки всі справи.

«Прикро, що довелося залишитися в Чигирині через цю кляту спеку!» — досадливо подумала Ганнуся. По-перше, без Демка їй було самотньо, а по-друге, їй дуже сподобалася Полтава. Настільки, що вона почала вмовляти чоловіка оселитися там. Адже він там виріс, має знайомих — вони неодмінно приживуться в цьому мальовничому місті. Але Демко категорично відмовився й суворо заборонив їй навіть натякати на переїзд.

Ганнуся нахмурилася — з моменту одруження вперше поміж ними зайшла незгода. У перші місяці шлюбу завжди смілива Ганнуся більше побоювалася свекрухи, аніж сварок з чоловіком, непокоячись, що та настрєнчуватиме проти неї сина. А потім з соромом зрозуміла, що Марія полюбила її як доньку. Але чому ж коханий так розсердився? Невже йому рідний край став настільки немилим? Демко швидко вибачився, а у виправдання пояснив, що не хоче жити так далеко від рідні. «Он Лесь від нас як далеко живе та журиться, що бачить тебе рідко! Невже ти хочеш, щоб я теж сумував за родиною? Та й хіба нам погано в Чигирині?»

Несподівано Ганнусю охопила така слабкість, що нестримно схотілося лягти. Вона ледь дошкандибала до ліжка, яке стояло одразу в кутку за піччю. «Чого це мені останнім часом постійно зле? Ледь ноги волочу! Це від спеки! Господи, хоч би дощ пішов, щоб було чим дихати!» — думала Ганнуся, прилігши скраєчку.

Її думки знову повернулися до брата — наче й нещодавно бачилися, а здається, що так давно! Завжди веселий і жартівливий Лесь став такий журний, як молодий явір, чиє зелене листя серед весни побила неочікувана заморозь. «*Та нема древа, ряснішого за явора, та нема роду, ріднішого за братика,* — згадалися їй рядки з пісні. — Бідолашний мій брат! Занапасть він себе тугою за тією Олесею. А вона мов крижинка — ні тепла, ні привітності! І як Лесик міг таку покохати! Дивно: мій Демко лагідний і щирий, а його сестра — мов Лідниця¹³!» — досадливо роздумувала Ганнуся, згадавши нещодавні гостини в Олесі.

Поїздку затіяв Демко. Він дуже сумував за Олесею, тому переступив через ненависть до Висоцького. Звичайно, із собою він прихопив дружину та Левуся, який теж сумував за коханою сестрою. Але візит

залишив неприємні спогади, бо Олеся зустріла невістку холодно. Насправді Ганнуся, до пуття не маючи життєвого досвіду, не зрозуміла, як боляче зовиці було її бачити. Дивлячись на невістку, Олеся бачила Леся. І, щоб не видати болю та журби від навіки втраченого кохання, бідолаха поводитися холодно й відчужено. Єдиний, хто зрозумів Олесю, це Демко. Але він нічого не міг удіяти — сестра сама вибрала таке життя.

Несподівано у дворі почувся галас та веселий виск, і Ганнуся зрозуміла: це йдуть родичі чоловіка. Дійсно, у хату вбігла Люба, Фрузина падчерка, тримаючи на руках Миколу. За нею галопом ускочив Левко. Голосно вигукнувши: «А ми перші!», Люба важко плюхнулася на лавку, всадивши Миколу собі на коліна.

Але хлопчик, якому нещодавно виповнився рік, заволав на все горло, вимагаючи відпустити його. Люба обережно поставила Миколу на ніжки, і малюк, кумедно викидаючи колінця, квапливо подріботів до Ганнусі, яка підвелася назустріч гостям та підхопила його на руки. Але від цього руху так запаморочилося в голові, що Ганнуся мимоволі сіла на ліжко.

У цей момент до хати увійшла Фрузя, і Микола, вирвавшись із рук Ганнусі, побіг їй назустріч, щось радісно белькочучи.

— Марічка з тіткою поїхали до Суботова провідати Виговську, а потім заїдуть до тебе. А нам удома нудно, тому й прийшли! Як ти тут сама живеш? Коли Демко повернеться? — замість привітання запитувала Фрузя.

Ганнуся нахмурилася, згадавши нещасну бранку. Попервах Хмельниченко ретельно охороняв Олену, нікого до неї не пускаючи. Але Марія з Оленою довідались, що Виговська дуже бідує в Суботові. Ні, голодом її не морили, але бідолаха була позбавлена найнеобхідніших для жінки речей. До того ж від неї відлучили всіх вірних челядників. Тому одного дня ці дві нерозлучні родички пішли до Юрася та зажадали від нього дозволу відвідати бранку. Звичайно, що юний гетьман строго заборонив. Але Олена так накинулася на нього з докорами, що Юрась швидко зволів поступитися. Відтоді обидві відвідували свою подружку, коли заманеться.

— Та в мене все добре! А Демко має повернутися завтра, — мовила Ганнуся.

— Затишно в тебе так! І чистенько! — похвалила Фрузя й розсілася на лавці, охайно розправивши ошатну спідницю.

— Хочете киселю? — запропонувала Ганнуся. — Уранці готувала! Або квасу?

— Мені, мені киселю! — одразу заволав Левко. — У тебе кисіль смачніший за мамин!

Ганнуся підвелася, зробила крок, але несподівано стеля підступно вчинила кульбіт, а в очах потемніло. І вона неодмінно б упала, якби до неї не підскочив Левко й не підхопив. Для нього це виявилось неважко, бо для своїх тринадцяти років хлопчик був рослий і сильний, а Ганнуся — субтильна.

— Господи Боже! — злякалася Фрузя. — Що це з нею?

— Не знаю! Ой, вона знепритомніла! — заволав Левко, злякавшись дужче за сестру.

— Клади її на ліжко! — скомандувала Фрузя. — Матір Божа! І що ж тепер робити?! Як її до тями привести?

Левко обережно вклав Ганнуся на ліжко, а Фрузя з Любою тупцювали поруч. Навіть крихітка Микола теж підійшов і стурбовано поглянув на Ганнуся, немов зрозумів, що цій красивій тіточці зле. Поміркувавши, Левко легенько ляснув Ганнуся по щоці. Але вона не зреагувала. Тоді він ляснув ще й ще, щоразу ляскаючи дужче.

— Та що ти робиш? — заволала Фрузя. — Ти ж їй синців наб'єш! Ой, слава тобі, Пречиста Діво! Отямилася! — вигукнула вона, бо невістка розплющила очі.

— А що сталося? — здивовано запитала Ганнуся, поглянувши на стривожені обличчя родичів.

— Ти зомліла! — пояснила Фрузя та присіла на край ліжка, стурбовано зазирнула невістці в обличчя, немов сподівалася знайти на ньому причину недуги. — От чому ти, знаючи, що хвора, жила сама? А якби тобі стало зле, а поруч нікого не було?

— Зі мною все гаразд! — запевнила Ганнуся. — Це тільки сьогодні якась слабкість, а так у мене нічого не болить. Це від спеки. Не турбуйтеся!

— Треба Марічці сказати! Бо якщо не скажемо, вона однак дізнається та втре нам усім часнику, — мовила Фрузя. — Ти полеж, а я тебе водичкою напою. Левусю, сонечко моє, принеси холодненької водички з колодязя.

Ганнуся зітхнула, розуміючи, що позбутися Фрузиної турботи неможливо. Демкова рідня здивувала її з перших днів знайомства — на перший погляд усі вони були гонорові та пихаті, а ще веселі та безтурботні, наче ніколи прикрощів не мали й чхати на них хотіли; але при тісному спілкуванні чітко були помітні їхній міцний зв'язок, родинна підтримка та турботливість, немов усі вони були скуті одним чарівним ланцюгом, яким передавали одне одному життєві сили. І цей ланцюг з перших же днів оплутав і Ганнуся. І зараз родичі оточили її такою настирливою опікою, що вона воліла б знову зомліти.

Коли прийшли Олена з Марічкою, Ганнуся скрушно зітхнула, передчуваючи нову хвилю піклування від свекрухи. Бо тактовна та скромна Марія здобула міцну владу в родині Яненків — її слухалися всі: і чоловік, і пасерби.

— А що це у вас тут відбувається? — з порога запитала Оленка. — Ганнуся, ти що, захворіла?

— Ой, тітонько, вона зомліла, що ледь до тями привели! — наябедничала Фрузя.

— Себто як зомліла? — нахмурилася Марічка, звичним рухом підхопивши на руки Миколу, який радісно підбіг до неї. Квапливо підійшла до невістки, окинула її стурбованим поглядом та ще більше спохмурніла. — Щось ти бліденька! А нудоти немає?

— Ні.

Марія поставила сина на підлогу та присіла поруч з Ганнусею, оцінно оглянула її та, мить подумавши, щось зашепотіла у вухо. Ганнуся почервоніла, мов мак, та лише ствердно кивнула.

— Ну слава тобі, Царице Небесна! — радісно вигукнула Марічка. — Дякувати Богові, нарешті матиму першого онука! Моя ж ти донечко! — та лагідно пригорнула невістку до себе.

— Ах ось воно що! — розквітла щасливою усмішкою Олена. — Дай Боже, щоб дитинка народилася здоровою! — і теж кинулася обнімати Ганнуся.

— Погано, що ти свідомість втрачаєш! Невдовзі це минеться, але треба берегтися, — взялася повчати Марія. — Вам з Демком треба переїхати до нас!

— Ні, до мене, бо у вас занадто галасливо! — одразу заперечила Олена. — Фрузю, Левку, а ви чого роти роззявили? У вас же скоро племінник буде! Радіти треба, а ви стоїте, мов ґав наковталися!

— Тільки нікому про це не кажіть, щоб не зурочили! — попередила Марічка. — Особливо ти, Левцю, язиката моя Хвесько! Це вже коли живіт великий буде, то тоді не приховаєш! Я й хвилюватися почала, що ви майже рік одружені, а дітей у вас все немає й немає! Ой, я так зраділа, що аж плакати від щастя хочеться! Дай Боже тобі, донечко, здоров'я та сил дитинку виносити та народити! — вигукувала вона, ніжно пригортаючи до себе невістку.

Ганнуса ошелешено ковзала поглядом по обличчях родичів, які квітнули radoщами, та ніяк не могла ув'язати у своїй свідомості, що вона вагітна. Вони з Демком настільки були поглинені одне одним, що не замислювалися про потомство. Ганнуса дивилася на Миколу, який дибав кімнатою, допитливо видивляючись, що з речей погано лежить і можна злапати, та не могла повірити, що в неї теж буде така крихітка. Маленька частинка її та Демка!

— Напевно, Демко зрадіє, — задумливо пробурмотіла вона.

— Ще б пак він не зрадів! — здивувалася Марія. — Тільки дурні такому не радіють! — і самозабутньо пустилася давати Ганнусі поради, чого їй треба берегтися, як поводитися, що можна робити й що краще їсти.

Уже почало смеркатися, коли розбурхані радісною звісткою родичі пішли. Лише Олена залишилася заночувати з Ганнусею про всяк випадок.

Додому Марічка поверталася неквапно, підлаштовуючись під дрібненькі кроки Миколи, якого вела за руку. І давно вже в неї не було так легко та відродно на серці. Нарешті в її житті було все, чого може забажати душа, — і коханий, і чудові діти, а невдовзі ще й онук з'явиться. Але... «Господи, якби ж то моя Олеся повернулася до мене! Але я сама винна, — з сумом визнала Марія. — Треба було вже змиритися з тим Висоцьким, а так утратила доньку з власної впертості. Нічого, ось повернеться Павлусь, і ми щось придумаємо, щоб помиритися з Олесею. Хоча навіщо його чекати? Сама напишу їй! Може, у донечки вже теж є дитинка, а я й не знаю! Може, Фрузя щось знає? Вона точно листується з Олесею!» Марія покосувала на падчерку, яка йшла поруч, і з подивом помітила, що та похмура й невесела.

— Фрузю, що з тобою? — стурбовано запитала вона.

— Нічого! — роздратовано відрізала та.

Марічка уважніше придивилася до падчерки — у липневих сутінках було чудово видно, що Фрузя ледь стримує сльози. Марія попросила Любу з Левком повести Миколу вперед і відверто запитала:

— Доню, що в тебе сталося, що ти ледь не плачеш?

Але Фрузя, закусивши губу, відвернулася та прискорила кроки. Тоді Марічка вхопила її за руку, змушуючи зупинитися, допитливо зазірнула в очі та серйозно мовила:

— Я ніколи не заміню тобі рідної мами, але я кохаю Павлуся, тому дорожу і тобою, й Іванком так само, як і чоловіком, бо ви його діти, його кров. І коли вам двом болить, то й мені тяжко. То що з тобою, Фрузенько? Ти ж була така весела, а тепер зажурилася.

— Я теж хочу дітей, — сухо зізналася Фрузя, але по її обличчю рясно потекли сльози. — Я вже стільки років заміжня, і нічого. Тільки не кажи мені, що я замолода! Ганнусі всього сімнадцять, а вона завагітніла. Навіть ти у свої сорок Миколочку народила, а я у свої дев'ятнадцять пустоцвітом ходжу!

Марічка зітхнула. Іноді вона замислювалася, чому в здорової квітучої Фрузі немає дітей. Проте тактовно мовчала. І нині теж казати було нічого. Тому вона обняла падчерку, щоб хоч якось утішити. А завжди гордовита й незалежна Фрузя пригорнулася до мачухи, немов шукала в неї захисту від своєї кривди. І Марічці стало її невимовно шкода.

— Я так боюся, що Петрусь мене зненавидить через це, — схлипуючи, скаржилася Фрузя. — Я... я так його кохаю. І намагаюся в усьому догодити, про Любу дбаю якнайкраще, але мені все одно так страшно, що він... — і, не договоривши, гірко заплакала.

— Не плач, донечко, — зітхнувши, попросила Марія, гладячи падчерку по плечах. — Не зненавидить тебе Петро. Я іноді нишком за вами спостерігаю, і бачу, що він тебе кохає. Та й не така Петро людина, щоб тебе через це тиранити. Що ж поробиш, якщо Господь не дав вам дітей? Не плач, Фрузю, але й не плазуй перед ним — жінка чоловікові подруга, а не челядниця! Ти його дружина, тож є у вас діти чи ні, а він мусить тебе шанувати. Не хочу, щоб ти ще й через це серце собі краяла!

— Та Петрусь мене жодного разу не скривдив, — запевнила Фрузя.

— От і добре! Бо не приведи Бог йому тебе скривдити — придушу мов жабу! — грізно пообіцяла Марічка, витираючи падчерці сльози. —

Ходімо, донечко! Негоже плакати серед вулиці! — і обнявши падчерку за талію, квапливо повела додому.

Тієї ночі розбурхана та щаслива Ганнуся довго не могла заснути, з нетерпінням чекаючи ранку та переживаючи, щоб чоловік не затримався в Полтаві. На її щастя, Демко приїхав наступного дня, під обід.

Ледь зачувши тупіт кінських копит, Ганнуся кулею вилетіла надвір. І її серце прискорено забилося, коли вона побачила чоловіка. Демко легко скочив з коня й, залишивши його в густій тіні вишні, кинувся до дружини. Підхопив на руки, притиснувши до себе так, щоб її голова опинилася вище його. «Мій маленький янголе, як же я за тобою скучав!» — прошепотів він, і його темно-блакитні очі засяяли коханням. І усміхнувся так щасливо, і був такий гарний, що Ганнуся почала палко його цілувати.

З хати вийшла Олена, і Демко досадливо зітхнув й опустил дружину на землю. Та делікатна Оленка привіталася, з ввічливості коротко розпитала про поїздку і, задерикувато підморгнувши Ганнусі, швидко пішла.

А Демко квапливо потягнув дружину в хату. Відтоді як ніжинський кат з'єднав їхні руки біля шибениці, він жив у дивовижному відчутті безперервного та всеохопного щастя. І варто було Демкові поглянути на тендітну дружину, як розум миттєво поступався бажанням тіла, а всі насущні турботи відсувалися на другий план. Іноді Демко боявся такого всепоглинущого кохання, непокоячись, що невдовзі Ганнуся йому надокучить — недаремно ж кажуть: що ярко горить, те швидко згорає. А іноді боявся, що юна дружина розчарується в ньому. Адже вона ніколи не мала інших залицяльників, окрім нього. Йому дісталось все — і її чисте та неспокушене серце, і її перший поцілунок. Але день від дня карі очі Ганнусі виказували глибоку любов, і Демко невтомно дякував Богові за свого крихкого янгола.

Втягнувши дружину у хату, Демко почав жадібно її цілувати, шепочучи:

— Кохана, я шалено скучив за тобою! Більше ніколи нікуди не поїду без тебе!

Але Ганнуся м'яко вивільнилася з його обіймів. Демко нахмурився, побачивши, що вона мнеться й нервується.

— Що сталося, Ганнусю? — запитав він. — Тебе хтось скривдив?

— Ні-ні! Ніхто мене не кривдив! Просто розумієш, учора мені стало зле, і твоя мама сказала, що я вагітна, — випалила Ганнуся й вичікувально зазирнула в очі чоловікові, чекаючи його реакції.

Демко аж сів і, лупаючи очима, отетеріло втупився в тендітну постать дружини.

— Ти що, не радий? — образилася Ганнуся.

— Та що ти, кохана! — видихнув Демко. — Я... я... — але йому забракло слів, тому він кинувся до дружини, підхопив її на руки, міцно притиснувши до себе. — Я кохаю тебе! — зашепотів Демко. — Ганнусенько, я ще ніколи не почувався таким щасливим, як зараз. Навіть тоді, коли ти сказала мені, що кохаєш! — і присів на лавку, посадивши її собі на коліна.

Задоволена Ганнуся притислася щокую до його плеча, зазирнула в обличчя й помітила, що Демко насупився так, що й зморшка залягла поміж брів.

— Що таке, Демцю? Щось погане сталося в Полтаві? — стривожено запитала Ганнуся.

— Ні, кохана, там усе добре. Виявляється, мій Омелько завжди мріяв про свою хату. І дякувати Богові, я зміг здійснити його мрію — ми купили гарненьку хатку в Старій Полтаві. І він дуже радіє! От буде диво, якщо Омелько тепер ще й оженився! Дай Боже, бо він для мене більше ніж підсусідок. Омелько завжди був мені наставником, опікуном, другом і, врешті-решт, батьком. І я хочу, щоб він щасливо свого віку дожив. Дуже важко було з ним розлучатися! Але ж це не назавжди — будемо їздити до нього в гості. Проте мене турбує інше: що чуто в Чигирині? Що там на тій раді під Васильковим вирішили? Чи буде війна з поляками?

— Ой, я не цікавилася цим, — винувано мовила Ганнуся. — Але твій вітчим з гетьманом ще не повернулися.

— Розумієш, в Україні з'явилося чимало людей, незадоволених московською дружбою. Особливо ремствує посольство, бо це в їхніх хатах розмістили на постій стрільців. Це вони мусять платити податки цареві. А так їм і треба! Не думали, до кого у послух ідуть, — то нехай служать кацапам! Але козаки зберегли свої привілеї, і посольство починає їх за це ненавидіти. А козацька старшина міркує, як би від Москви відколотися так, щоб зберегти свої вигоди. І з'являється дедалі більше голоти, яка ненавидить заможних козаків, заздрить їм і готова

розтерзати за першої слушної нагоди, щоб відновити лише їм зрозумілу справедливість. Страшно це все, — задумливо мовив Демко. — Відбувається страшний розкол нашого народу. Але найгірше, що всі ненавидять ляхів, тому є чимало охочих воювати з Польщею. І користь від цього буде тільки клятій Москві, а нам дістанеться лише кров, страждання та сльози вдів і сиріт. Я теж муситиму воювати, бо козак Чигиринського полку.

Після скинення Виговського Демко, бачачи, як невпевнено гетьманує Хмельниченко, дуже розчарувався. Марно Яненко намагався влаштувати пасерба на якийсь уряд — Демко твердо відсторонився від служіння гетьманові, воліючи спокійно жити простим козаком. Проте це бажання було не зовсім щирим — у глибині душі Демко сподівався, що невдовзі юного Юрія замінять кимось більш рішучим і заповзятливим. А таку людину гріх не підтримати! Але найгіршим було те, що Демко розчарувався у власному народові, який після кривавої війни з Московією принизливо схилювався перед царем Олексієм, мов холоп перед паном. Проте боявся зізнатися в цьому навіть самому собі.

— Але... — почала говорити Ганнуся і замовкла, зажурившись.

— Якщо ухвалять іти в похід, то я не зможу ухилитися, кохана, — сумно мовив Демко. — Інакше втрачу всі свої вільності та привілеї. І я не знаю, скільки триватиме похід. Оце мене й засмучує, що мушу залишити тебе. Ні, не тебе, а вас — тепер у мене двоє найдорожчих людей на світі!

Ганнуся сховала обличчя на плечі чоловіка, щоб приховати сльози. Щастя та кохання змусили її забути про всі земні турботи, і зараз стало невимовно гірко, що через чужі забаганки доведеться розлучитися з коханим. Або, не приведи Господь, ще й овдовіти. Але вона швидко відкинула страшні думки — треба сподіватися на краще.

— Ганнусю, тільки не плач, — прошепотів Демко.

— Я не плачу!

— Плачеш, бо я відчуваю, як твої плечі тремтять. Кохана, усе в нас буде добре, — шепотів Демко. — Нас навіть смерть не змогла роз'єднати, тож ми все здолаємо.

Недаремно Ганнуся з Демком журилися — Юрась, повернувшись до Чигирина, оголосив похід. Проте йти у нього не квапився. Натомість відправив наказ Ніжинському, Стародубському та Чернігівському

полкам рушати до князя Юрія Долгорукова у Литву, бо цар Олексій бажав розрахуватися з поляками за червневий розгром Хованського та Щерби. А Черкаському та Канівському полкам наказав негайно рушати в Дике Поле, де вони разом з січовиками захищатимуть південні кордони України.

Марно Шереметєв писав Юркові, кваплячи швидше збиратися, — той відговорювався тим, що мусить упоратися з домашнім неприятелем, а самому воєводі радив якнайшвидше рушати, поки поляки не замирилися з татарами й останні не поповнили польську армію. Юрій зі своїми радниками тривожився даремно — якщо Польща й Крим не об'єднаються, хан кине свої орди спустошити практично беззахисну Україну. Тим паче Мехмед Герай сам писав у листі до Виговського, що його татари вже давно стоять на кордонах Польщі та України й ремствують від бездіяльності. Але якщо поляки й татари об'єднаються, то нехай з ними воює гоноровий Шеремет, який вихвалявся, що й чорту в'язи зверне. Навіщо йому у військових товаришах пастух гусей!

Врешті-решт Шеремет, утомившись чекати Юрася, 8 серпня рушив у похід разом зі своїм військом та задніпровськими полками. Але довго ухилитися від походу Хмельниченко теж не міг, тому наприкінці серпня неквапно рушив на Бердичів Гончарським шляхом¹⁴, щоб біля Слободища з'єднатися з армією Шереметєва, який пішов через Котельню.

Марічка, Ганнуся та Фрузя сумно попрощалися з коханими чоловіками. Особливо тоскно та гірко на душі було у Марії — вона отримала від Висоцького листа, яким він від свого імені та від імені Олесі твердо відмовився миритися. «Після твоїх фортелів ми не вважаємо можливим підтримувати з тобою родинний зв'язок, — писав Михайло. — Кажуть люди, що по дочці й зять милий, але ти завдала нам з Олесею тяжкого приниження, намагаючись розсварити нас. Вибачай, пані, але ми з тобою знатися не хочемо!»

Звичайно, що Марічка приховала від чоловіка та дітей цього принизливого листа. «Боже, віддай йому по справах його!» — гірко думала сердешна мати, розуміючи, що через Висоцького остаточно втратила доньку.

¹³ Одна з дочок давньоукраїнської богині Марі, зображувалася у вигляді обледенілої жінки з крижинками замість очей.

[14](#) Гончарський шлях, або урочище Гончариха — місцевість на півдні Житомирщини, поміж річками Південний Буг і Прип'ять.

Розділ III. Глас долі

Коли шляхи неоднакові, не складають разом планів.

Конфуцій

Серпневого полудня Львів плавився під палючим сонцем. Місту личила спека — здавалося, моцні фортечні стіни, дахи будинків та костелів, густі ліси навколо теж випромінюють світло, мов дорогоцінна перлина, яку Господь знеобачка впустив з небес у прекрасну українську Галичину, багатий край, який загарбали поляки. Саме до Львова король Ян II Казимир Ваза тимчасово перевів свій двір, бо у Варшаві лютувала чума.

Спека не заважала жвавому життю на площі Ринок — у серці Львова. Торгівля кипіла тут, мов кров у жилах палкого молодика, вирувала в численних крамничках, які тулилися до величної ратуші з усіх боків. Містяни, придворні, шляхта шпарко ходили від крамнички до крамнички, з цікавістю розглядали товар, вибирали та хвацько торгувалися, раділи, веселилися.

Лише одна людина, проїжджаючи Ринком, похмуро дивилася на це свято життя — Іван Виговський, колишній гетьман Війська Запорозького, а нині воєвода київський та барський староста. А з чого Іванові було радіти? На милій Батьківщині його вважали ворогом, якого не кляв тільки лінивий, а в Польщі — чужинцем і відступником, колишнім ватажком козаків-хлопів, як шляхта презирливо називала тих, хто вправно бив її з 1648 року. Але найбільше краяла Іванові серце розлука з дружиною — уже скоро сплине рік, як він покинув її у Чигирині. «Чи побачу я колись мою Оленку, чи ні?» — сумно думав Іван, під'їжджаючи до будинку католицького архієпископа¹⁵ Яна Тарновського, де оселився король.

Ян-Казимир нарешті запросив Івана до себе на аудієнцію — до цього король та ексгетьман лише жваво листувалися. І зараз Ян з нетерпінням чекав на Виговського, тому обережно виглядав у вікно, яке виходило на площу. У пишно вбраній кімнаті будинку архієпископа зібралася вся магнатська верхівка Корони Польської та Великого князівства Литовського.

У липні сейм ухвалив розпочати війну з Московією, і всі магнати з'їхалися до Львова на військову раду. Усе це високочоле панство надихав союз з Кримським ханством, влаштований лише завдяки дипломатії Виговського. Ще 10 серпня до Луцька приїхав його посол з повідомленням, що калга-султан¹⁶ Газі Герай¹⁷ з сорока тисячами татар уже став табором під Вишневецем, тож королівській армії слід не баритися.

А в польському війську вибухнув бунт¹⁸! Вояки вже давно не отримували платні, бо грошей в казні не було. Як і завжди! Ян-Казимир намагався вгамувати вояків, пообіцявши винагороду після походу. Але йому ніхто не повірив. Тоді воєначальники мусили розрахуватися з солдатами з власної кишені, інакше армія розійшлася б.

Тепер залишалось ретельно спланувати майбутню військову кампанію. Успіхи в Литві додавали наснаги, а союз Московії та Війська Запорозького неабияк позбавляв надії на перемогу — шляхта чудово розуміла, наскільки цінне козацтво як військова сила. Шпигуни, якими поляки наводнили Україну, доносили, що чимало козаків незадоволені й умовами Переяславських статей 1659 року, і Юрієм Хмельницьким як гетьманом. Тож виникли побоювання: а чи не мріють козаки знову повернути Виговського на гетьманство?

Виговський був незручний для Польщі гетьман, бо всі його дії яскраво свідчили, що він не згоден безоглядно служити королю. Від початку свого падіння Іван поводився вельми незалежно та зухвало, активно листувався з Мехмедом Гераєм. І Ян-Казимир з досадою розумів, що хан прихильний до Виговського більше, ніж до нього самого. Ще б пак! Це з Виговським Мехмед уцент розбив Трубецького під Конотопом та змусив тремтіти царя Олексія. Лише Господь знає: чи не допоможе хан Виговському повернути булаву в обхід його, Яна?! Тим паче ходили вперті чутки про вдалі перемовини Івана з османським султаном — Туреччина охоче погоджувалася прийняти в підданство Військо Запорозьке. А це був сюзерен, зубастіший за московського!

— Он він! — мовив канцлер великий коронний Микола Пражмовський, який позирав у вікно з-за спини короля. — А в нього

великий почет! — додав він, бо Виговський явився у супроводі численної челяді.

— І блискучий! — похмуро мовив Ян, спостерігаючи, як легко для своїх поважних років Виговський стрибнув з коня, поправив жупан з темно-синього оксамиту та червону делію, які йому дуже личили, та поквапився до дверей. — А ще недавно плакався, що не має й шматка хліба!

— Ваша величність забули, що в нього заможний батько, — підказав Пращмовський.

— Цить! Він іде! — шикнув Ян та вже звично напустив на себе царствений вигляд. А коли Виговський увійшов, то милостиво зробив кілька кроків йому назустріч та мовив з усією привітністю, на яку був здатен:

— Для нас велика радість бачити вас, пане воєводо київський, у доброму здоров'ї. Ви один з найвірніших підданих нашої королівської милості, який у таку лиху годину, коли нашій милій Вітчизні загрожує московський варвар, не відвернувся від нас.

— Я обізнаний про це, — сухо мовив Іван і витончено схилився в шанобливому поклоні.

Від цієї двозначності на негарному обличчі Яна промайнула розгубленість. Утім, він швидко знайшовся:

— Це чудово, що пан настільки обізнаний! Гадаю, ви також обізнані, що разом з Шереметєвим військо веде Цицюра, ваш давній неприятель. Розвідники доносили, що воєвода в обхід пана Хмельницького призначив його наказним гетьманом.

— Це клопіт пана гетьмана, — байдуже зронив Іван.

— А що є вашим клопотом, пане Виговський? — запитав король, сідаючи в крісло.

— Мій клопіт — служити вашій королівській милості. Вважаю, що достатньо працював і проливав свою кров за честь вашої королівської милості. А те, що нині виникла загроза війни, то це не моя вина. Єдиною причиною є те, що ще за часів мого гетьманства вчасно не прийшли допоміжні війська вашої величності, — з незалежним виглядом дорікнув Виговський. — І це зволікання коштувало мені дружини, моему єдинокровному братові — життя, а вашій величності — покірної України, яка нині озброїлася проти вас у парі з Московією.

— А хіба ви не шкодуєте про втрату булави? — вкрадливо запитав король, наче не помічаючи цих ущипливих і досить зухвалих слів.

— Не шкодую, бо вона для мене заважка, — усміхнувся Іван.

— А от на мою думку, ніхто в Україні не здатен до гетьманства так, як ви, пане воєводо, — підлестив Ян, прагнучи зачепити чутливі струнки в душі Виговського. — Не приховуватиму, що калга-султан Газі Герай уже став табором під Вишневецем. Нам теж варто не баритися, щоб не примушувати калгу чекати. Але серед шляхетних і хоробрих панів війська нашої королівської милості не вистачає лише вас, пане Виговський. Тому нам було б вельми приємно бачити вас учасником цього походу.

— Ваша величність пропонує мені наступати на власну кров? — крижаним тоном запитав Іван. — Воювати з братами-козаками, з якими я стільки років ділив хліб?

— *Насправді*¹⁹ ваші брати не погребували скинути вас з гетьманства, — утрутився гетьман великий коронний Станіслав Потоцький. — *Насправді* ваші брати вдарили вас у спину!

— Цвіт та честь Корони польської теж ударили мене в спину, — спокійно зронив Іван.

Повисло мовчання, бо натяк був зрозумілий — понад рік тому шляхта перекроїла Гадяцьку угоду на свій смак, по суті відрікшись від клятв та обіцянок, даних Беневським та Євлашевським під Гадячем у 1658 році, чим зрадила Виговського.

— *Насправді* братерство з козаками не стало вам на заваді, коли ми з вами в лютому намагалися штурмувати Могилів, — сухо зауважив Потоцький. — І до цього ви теж вимагали від його королівської милості війська для війни з козаками. Навіщо? Невже ви *насправді* не прагнули таким чином повернути собі булаву?

— У полоні Хмельницького моя дружина, — лаконічно пояснив Іван.

— Тим паче ви мусите піти з нами в похід! Тільки перемога звільнить вашу пані! — вигукнув Потоцький. — І не вже вам не хочеться помститися Шереметеву? Адже на його руках кров вашого бідолашного брата!

— *Насправді* ваша величність бажає бачити мене в цьому поході лише тому, що наслідком цієї війни може бути повернення України у лоно Речі Посполитої. Чи не так? Адже чимало старшин

незадоволені новою угодою з Московією. І я єдиний, з ким ця старшина тримає зв'язок, єдиний, кому вона може повірити та укласти з вами нову угоду, — заявив Виговський.

Мимоволі присутні презирнулися, бо Іван наче в око вліпив.

— Усе так, пане Виговський, — зітхнувши, погодився Ян-Казимир. — Ви, ваші здібності та ваше щире серце дуже необхідні нам у цю лиху годину. Для вас не є таємницею, що все наше військо, яке сумлінно воювало майже десять років, нині бунтує через відсутність платні. Нашій королівській милості коштувало чималих зусиль залагодити цю турботу. Але нині Вітчизна, яка також є вашою, потребує допомоги кожного пана шляхтича, здатного тримати шаблю, — Шереметєв мріє зрівняти з землею Краків та Варшаву, а своєму цареві вручити польську корону. А ви занадто багато жертв принесли для Речі Посполитої, щоб нині байдуже відвернутися, допустивши її знищення, бо саме тут ви знайшли захист від московської тиранії та варварства. Ви все ще залишаєтеся для нас бажаним гетьманом, бо лише з вами можна вести справи як з гідною, щирою та чесною людиною. Крім того, хіба ви не бажаєте повернення України до Речі Посполитої на умовах Гадяцьких пунктів? Хіба не прагнете вирвати її з пазурів московського дикуна? Нехай нині ви всього лише наш сенатор, але всі ваші дії свідчать про неусипну турботу про вашу малу Батьківщину.

— Навіщо ваша величність запросили мене? — відверто запитав Іван. — Здається, і так зрозуміло, що я піду в похід у складі вашого війська.

— Майбутнє в руках Господа! — урочисто мовив Ян-Казимир. — Тому нам було б відрадно отримати від пана воєводи клятву вірності, яку склали торік інші козаки.

На це Іван здивовано скинув брови та декілька хвилин щось обмірковував, а потім вкрадливо запитав:

— Ваша величність бажає, щоб я присягнув вам на умовах Гадяцьких статей?

— Так! Ви були одним з творців цього альянсу, але особисто не склали присяги. Єдине цінне, що існує на сьогодні, — це вірність. Ваша вірність Речі Посполитій, пане Виговський, — вкрадливо пояснив Ян. — Адже наше з вами майбутнє у справедливих руках пана Бога нашого, і лише він знає, яким воно буде.

Виговський гірко посміхнувся, подумав мить і погодився. Після присяги вельми задоволений король запросив Івана на обід. Та й узагалі був такий милостивий, що хоч до рани прикладай.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ